

Józef Górniewicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0003-1696-961x

Funkcje nauczyciela dzisiaj. Uwagi wstępne

W artykule analizuję funkcje pełnione przez nauczyciela w systemie oświatowym w XX i XXI wieku. Zmieniały się one wraz z postępowaniem cywilizacyjnym i prawnym społeczeństwa polskiego. Przełomowe okresy jak druga wojna światowa, nowy powojenny ład polityczny, rewolucja społeczna po 1989 roku oraz postęp technologiczny, komputeryzacja życia społecznego i sztuczna inteligencja zmieniały szkołę i nauczyciela. Dzisiaj nauczyciel zmaga się nie tylko z problemami aksjonormatywnymi, ale także z wyzwaniami sztucznej inteligencji.

Słowa kluczowe: nauczyciel, funkcje nauczyciela, korelaty funkcji, infokomputeryzacja, sztuczna inteligencja

Functions of a teacher today. Preliminary remarks

In the article, I analyze the functions performed by the teacher in the educational system in 20th and 21st centuries. They changed along with the civilizational and legal progress Polish society. Breakthrough periods such as World War II, the new post-war political order, the social and political revolution after 1989, as well as technological progress, computerization of social life and artificial intelligence changed schools and teachers. Today, the teacher struggles not only with axionormative problems but also with the challenges of artificial intelligence.

Keywords: teacher, teacher functions, correlates of functions, infocomputerization, artificial intelligence

Pojęcie funkcji w naukach społecznych

Według ujęć socjologicznych terminem *funkcja* określa się pewien zespół wyodrębnionych czynności odpowiadających określonemu rodzajowi zadań, jakie podejmuje jednostka w danej społeczności, w instytucji czy w stowarzyszeniu. Termin ten został wprowadzony do nauk humanistycznych z obszaru biologii. Nadało mu jednak nieco inne znaczenie. Według Jerzego Szackiego (2005) funkcje są właściwościami jakiegoś szerszego elementu społecznego i określają jego wpływ na inne elementy oraz na system, jako całość. Według niego funkcje są ustrukturywane i standaryzowane. Występują jako role społeczne pełnione przez ludzi, jako wzory kulturowe, normy i struktury społecznego świata. Robert Merton (1982) wskazał cztery rodzaje funkcji. Mają one pozytywny wpływ na innych – eufunkcje, niekiedy negatywny. Wówczas mówi się o dysfunkcjach. Funkcje bywają także jawne i ukryte. Badacze zjawisk i procesów społecznych analizują je zawsze w jakimś aksjologicznym kontekście.

Termin *funkcja* występuje również w pedagogice. Początkowo podejmowano badania nad znaczeniem poszczególnych elementów struktury procesu dydaktycznego. Wówczas to wyodrębniono wiele funkcji zarówno organizatora tego procesu, czyli nauczyciela, jak też pozostałych elementów systemu oświatowego. Potem termin ten został upowszechniony w badaniach z pedagogiki społecznej. Tutaj analizowano wiele obiektów świata społecznego mających znaczenie w procesie wychowania. Termin ten stał się niezwykle modny i użyteczny do realizacji różnych projektów z zakresu badań społecznych, w tym też tych, które dotyczyły zagadnień edukacyjnych ujmowanych jednak z perspektywy socjologicznej.

Funkcje nauczyciela w ujęciu pedagogicznym

Na gruncie pedagogiki, a szczególnie dydaktyki i pedeutologii, badacze podejmowali próbę określenia terminu *funkcje nauczyciela* w środowisku szkolnym i lokalnym. Dla Kazimierza Sośnickiego (1963) są to umiejętności teoretyczne i praktyczne, które podejmuje pedagog w swojej codziennej działalności oświatowej. Funkcją są pełnione role przez nauczyciela, wzory kulturowe określające jego działania, jak i normy społeczne i moralne w pewien sposób regulujące jego postawę wobec uczniów, samego siebie, przyjętych obowiązków wobec państwa czy kreowania nowych wartości w sferze kultury i edukacji. Z kolei dla Tadeusza Nowackiego (1978) funkcje są próbą dostosowania czynności nauczycieli do zmian warunków ich działania w realiach oświatowych. Każda zmiana w systemie społecznym powoduje też pewne perturbacje w jego elementach i podsys-

temach. Takim też jest działalność oświatowa. Nauczyciel dostosowuje warunki swojej pracy do tychże przemian cywilizacyjnych, politycznych i kulturowych. Każda taka reorientacja jest też wskaźnikiem rozwoju jego potencjału osobowego i kompetencji zawodowych.

Także inni badacze podejmowali zagadnienie wyodrębnienia i opisu funkcji nauczyciela w systemie oświatowym oraz w jego społecznikowskiej aktywności. I tak jeden z luminarzy polskiej pedagogiki Stefan Wołoszyn (1978) wskazał cztery zasadnicze funkcje nauczyciela. Pierwsza z nich wynika z istoty działalności edukacyjnej łączącej dwa zadania spełniane przez nauczyciela. Jest on bowiem zarówno źródłem wiedzy, poniekąd instruktorem demonstrującym uczniom wzorcowe wykonanie jakiegoś zadania, jak też wychowawcą, wzorem do naśladowania, autorytetem w kwestiach wiedzy, komunikacji społecznej, objaśniania rzeczywistości i przekazywania wartości poznawczych, moralnych i estetycznych. Polski uczyony określa funkcją wychowawczą nauczyciela wszystkie te działania, które są związane z kształtowaniem osobowości uczniów.

Natomiast funkcja dydaktyczna poza wskazanymi już czynnikami jak przekaz wiedzy, jej weryfikacja, ocenianie i udostępnianie wzorca wykonania właściwego jakiegoś zadania polega także na wdrażaniu dzieci do samokształcenia, poprzez uczenie tego, jak uczyć się samemu, z jakich źródeł wiedzy korzystać i jakie informacje w istocie prowadzą do rozwiązania stawianych przez nauczyciela problemów z różnych dyscyplin wiedzy. Stefan Wołoszyn wyodrębnił także funkcję opiekuńczą. W przekonaniu badacza nauczyciel zobowiązany jest do rozpoznania potrzeb życiowych uczniów, ustalenia poziomu ich zaspokajania w domu rodzinnym dziecka i zapewnienia jakichś form pomocy materialnej dla uczniów znajdujących się w trudnej sytuacji finansowej. Chodzi o zapewnienie bezpieczeństwa socjalnego wszystkim uczestnikom życia szkoły.

Warszawski uczyony czwartą funkcję nauczyciela określił jako edukacyjno-kulturalną. Polega ona na otwieraniu się szkoły na społeczność lokalną. Współpraca tej instytucji nie kończy się tylko na spotkaniach rodziców i władz samorządowych z nauczycielami i dyrekcją placówek, ale także na współdziałaniu w organizacji imprez kulturalnych, ważnych wydarzeń związanych z rocznicami i świętami państwowymi czy religijnymi. Uczniowie są nie tylko uczestnikami procesów edukacyjnych dokonujących się w szkole, ale także mieszkańcami danej miejscowości. Poznają jej historię, ważnych mieszkańców, bohaterów różnych wydarzeń z przeszłości. W każdym mieście znajdują się ulice związane z postaciami historycznymi. Uczniowie poznają te osoby, odkrywają różne wydarzenia z historii ich życia, tworzą własną interpretację tychże, ukazując najczęściej w formie artystycznej treści, które są ważne dla miejscowej ludności.

Jan Poplucz (1973) w swoich badaniach nad osobą nauczyciela, jego funkcjami, zakresem zadań, które realizuje, i jego pozycją w środowisku lokalnym

wyodrębnił siedem funkcji, jakie pełni nauczyciel zarówno w działalności edukacyjnej, jak i środowiskowej. Pierwsza z nich została określona jako organizacyjna. Wszak przyczynia się on do powstawania różnych akcji, działań intencjonalnych, przygotowuje plan pracy zarówno własnej, jak i zespołu nauczycielskiego. Organizuje spotkania z rodzicami, z instytucjami społecznymi, władzami samorządowymi, przygotowuje różne rozwiązania metodyczne, kulturalne, związane z aktywnością uczniów w wolontariacie. Jest inicjatorem wielu wydarzeń w życiu placówki oświatowej.

Kolejną funkcją wyodrębnioną przez polskiego pedagoga (Poplucz, 1973) była funkcja informacyjna. Nauczyciel przekazuje wiedzę uczniom, rodzicom, praktykantom z zakresu wykładanego przedmiotu. Instruuje za pomocą języka naukowego wszystkie osoby wykonujące jakieś zadania dydaktyczne albo wspierające proces nauczania. Ogłasza wyniki sprawdzianów, egzaminów i innych form kontroli poziomu wiedzy i umiejętności uczniów. Informuje władze szkolne, a także współpracujące z tą instytucją ośrodki jak poradnie psychologiczno-pedagogiczne, ośrodki opieki medycznej, policja i inne służby państwowe i samorządowe o wydarzeniach, jakie miały miejsce w szkole, w czasie pełnienia przez niego dyżuru, w drodze do placówki oświatowej, w innych miejscach publicznych, jeśli zachodziły tam zjawiska negatywne naruszające godność człowieka albo czyny chwalebne dokonane przez uczniów i nauczycieli ze szkoły.

Poplucz (1973) określił także funkcję motywującą w działalności nauczyciela. Nieustannie wspiera on dążenia uczniów do zrealizowania zadań dydaktycznych czy związanych z jakąś działalnością artystyczną albo wolontariatem. Indywidualizuje wymagania w zależności od stopnia rozpoznania zdolności uczniów do wykonania jakiejś pracy intelektualnej. Stosuje różnorodne zachęty do zwiększania wysiłków dzieci i młodzieży poprzez nagrody, wspieranie działań, popieranie różnych inicjatyw uczniów. Mają oni poczucie dbałości o ich własne sprawy ze strony nauczyciela – motywatora.

Badacz (Poplucz, 1973) wskazał kolejną funkcję, którą nazwał kontrolno-korekcyjną. Polega ona na stosowaniu różnych form oceniania postępów ucznia w różnorodnych okresach temporalnych. Każde rozpoznanie zapisane w jakiejś formie przy nazwisku ucznia wskazuje także na jego braki w zakresie wiadomości w jakiejś dziedzinie wiedzy, może też świadczyć o niepełnych umiejętnościach wykonania określonych działań, o braku motywacji do podejmowania trudnych wyzwań intelektualnych czy manualnych. Powstaje pewien obraz wiedzy i umiejętności ucznia, które należy wzmocnić, wyprostować, skorygować poprzez właściwe dla danej sprawy działania edukacyjne i nieustannie dążyć do wyznaczonego celu dydaktycznego i wychowawczego.

Nauczyciel bywa także opiekunem. Polski uczony (Poplucz, 1997) przywołuje znane twierdzenie Tadeusza Kotarbińskiego (1987) o opiekunie spolegliwym

jako wzorcowym nauczycielu w pracy szkoły. Funkcja opiekuńcza polega na zapewnieniu poprawnych warunków egzystencjalnych uczniów w klasie szkolnej, na działaniach osłonowych w sferze socjalnej, na wspieraniu materialnym poszczególnych osób, na zapewnieniu im posiłków w trakcie pobytu w szkole i zapewnieniu także pomocy w kompletowaniu ubioru. Ale funkcja ta polega również na zapewnieniu dziecku poczucia bezpieczeństwa fizycznego i psychicznego, kiedy w domu rodzinnym takim warunkom nie są w stanie sprostać dorośli domownicy.

Funkcja środowiskowa nauczyciela polega na określeniu zasad współpracy szkoły z różnymi instytucjami społecznymi działającymi w danej miejscowości. Obok rodziców dzieci, z którymi nauczyciel spotyka się najczęściej i informuje o wszelkich przejawach aktywności uczniów, o brakach w ich wykształceniu, o postępach nadzwyczajnych, o ich zaangażowaniu na rzecz środowiska, o ich aktywności artystycznej i w wolontariacie, nauczyciel informuje władze oświatowe, samorządowe o problemach edukacyjnych, o nagannych zachowaniach uczniów, o popełnionych przez nich wykroczeniach i sprawowanych problemach wychowawczych. Nawiązuje współpracę z ośrodkami kultury, niezależnymi organizacjami społecznymi, przygotowując spektakle, koncerty, widowiska, wszelkie inicjatywy związane z poprawą warunków życia mieszkańców.

Poplucz (1973) jako ostatnią w swoim katalogu wyodrębnił funkcję diagnostyczno-badawczą nauczyciela. W toku studiów uzyskał on kompetencje do realizacji co najmniej dwóch zadań badawczych. Pierwsze z nich dotyczy analiz specjalistycznych z określonej dziedziny nauki, na przykład biologii, chemii czy fizyki. Bo studiował kierunki ścisłe i przyrodnicze. Posiada kompetencje merytoryczne i metodologiczne z tejsze nauki. Po wtóre jako kandydat do działalności w sferze oświatowej uzyskał przygotowanie pedagogiczne i w jego ramach także podstawową wiedzę z zakresu diagnostyki pedagogicznej i realizacji procesu badawczego właściwego dla nauk społecznych. W swojej działalności nauczycielskiej wykorzystuje owe umiejętności z zakresu metodologii danej grupy nauk w prowadzeniu rozpoznania albo jakiego zjawiska przyrodniczego, procesu technicznego albo działalności edukacyjnej. Najczęściej nauczyciel stosuje różnorodne techniki badawcze z obszaru pedagogiki, wykorzystując testy wiedzy, inwentarze osobowości pozwalające na uzyskanie pewnego obrazu problemów, jakie przeżywa uczeń w szkole. Bardziej pogłębione analizy zostaną przeprowadzone w specjalistycznych ośrodkach diagnostycznych i tam zostanie też zaproponowany jakiś pakiet działań korekcyjnych dla nauczyciela. Będzie on próbował zlikwidować negatywne trendy w procesie edukacji, poprawić umiejętności podstawowe związane z procesem uczenia się nowych kompetencji poznawczych, społecznych i twórczych.

Wincenty Okoń (1988), rozpatrując problematykę roli nauczyciela w systemie oświaty, wskazał sześć zadań, które realizuje on w swojej misji pedagogicznej. Pierwsze z nich dotyczy kwestii konstruowania wiedzy w szkole i poza szkołą oraz rozwijanie doświadczenia w celu wprowadzenia uczniów w życie społeczne. W przekonaniu warszawskiego uczonego istota edukacji polega na przygotowaniu uczniów do pełnienia w przyszłości odpowiedzialnych ról zawodowych, społecznych, nawet politycznych. Zatem szkoła ma ich przygotować do realizacji zadań związanych z optymalnym funkcjonowaniem w świecie społecznym.

Zadanie drugie, w istocie kolejna funkcja nauczyciela, odnosi się do procesu rozwijania sił twórczych uczniów, do kształtowania ich zdolności innowacyjnych. Autor tej koncepcji (Okoń, 1989) podkreśla znaczenie kreatywności jako postawy przyszłości. W każdym systemie społecznym kompetencje twórcze są niezwykle cenione i przydatne w działalności zawodowej, społecznej, organizacyjnej, jak i kulturalnej. Człowiek przyszłości będzie innowatorem albo nie będzie go wcale. Takie hasło jest lansowane w systemach edukacyjnych poszczególnych państw świata. Podkreśla się tam wartość kreatywności jako postawy życiowej. Pedagogika twórczości jest dzisiaj jedną z najbardziej dynamicznie rozwijających się subdyscyplin wiedzy i wszelkie nowości tam zaprezentowane znajdują zastosowanie w procesie kształcenia szkolnego oraz w instytucjach kultury (Szmidt 2007, 2017).

Kolejne zadanie wskazane przez Okonia (1988) odnosi się do procesu kształtowania postaw i charakteru uczniów. Każdy obiekt świata realnego i społecznego, także każdy symbol i wartość może być przedmiotem zainteresowania uczniów i obiektem postaw. Ale autorowi chodziło o nieco inny wymiar tych postaw, bo moralny. Postawy prospołeczne, związane z tolerancją wobec wszelkich odmienności w sferze wyznaniowej, etnicznej czy obyczajowej, postawy patriotyczne, afirmujące system demokracji przedstawicielskiej są ważkim elementem działalności wychowawczej nauczyciela w szkole. Badacz (Okoń, 1989) wskazuje także na kształtowanie charakteru uczniów, chodzi o powściągnięcie swojego temperamentu, o rozwijanie uczuć społecznych, empatii, o kształtowanie miękkich, jak i twardych kompetencji niezbędnych w życiu społecznym. Obok inteligencji, zdolności specjalnych i kreatywności także miękkie kompetencje społeczne są istotnymi elementami w procesie wychowania i kształcenia człowieka przyszłości, dzisiaj jeszcze ucznia szkoły podstawowej.

Ważnym elementem w pracy zawodowej nauczyciela jest organizacja działalności praktycznej w szkole czy stwarzanie warunków do samodzielności uczniów realizujących jakieś powierzone przez nauczyciela zadanie dydaktyczne. Usamodzielnianie dzieci jest wpisane w kodeks podstawowej aktywności współczesnego nauczyciela. W wielu podejmowanych akcjach stara się on o przygotowanie indywidualnego programu kształcenia związanego z nabywaniem coraz nowszych

kompetencji akademickich i społecznych. Dzieci same realizują owe zadania, mając poczucie podmiotowości, wpływu na zdarzenia.

Okoń doceniał znaczenie nowych technologii w edukacji szkolnej. W swoich tekstach nawiązywał do tych badaczy problematyki pedagogicznej, którzy wskazywali na konieczność posługiwania się nowoczesnymi technologiami w procesie edukacyjnym. Nauczyciel musi być w awangardzie zmian społecznych. A tutaj znajomość obsługi urządzeń technicznych przydatnych dla uatrakcyjnienia przekazu wiedzy była kompetencją zasadniczą. Nowoczesny nauczyciel korzysta z nowinek technicznych, nie obawia się ich ani nie zwalcza, ale oswaja i wykorzystuje w procesie dydaktycznym.

Ostatnim zadaniem nauczyciela wskazanym przez warszawskiego pedagoga (Okoń, 1989) było sprawdzanie i ocenianie osiągnięć uczniów. Nauczyciel jest pierwszym diagnostą stanu wiedzy i umiejętności dzieci i młodzieży. Nauczyciel zna wzorcowe wykonanie określonych zadań i porównuje konkretne wykonanie do owego wzorca. Sprawdza stan wiedzy w relacji do tego, na jakim etapie rozwoju umysłowego powinien być dany uczeń. Stosuje różne skale ocen, które umieszcza w dostępnym dla rodziców portalu. Mogą oni sprawdzić również stopień opanowania wiedzy i umiejętności przez własne dzieci i wspierać dążenia nauczyciela do korekty zaniedbanych spraw.

Jeszcze inne funkcje nauczyciela zaproponował Stanisław Krawcewicz (1968). Nazwał je zadaniami i obowiązkami nauczyciela. W przekonaniu warszawskiego pedeutologa do podstawowych zadań każdego nauczyciela na każdym poziomie kształcenia należy przede wszystkim organizacja procesu nauczania – uczenia się. Funkcja kształcąca wpisuje się w rolę zawodową od początku kultury europejskiej. To nauczyciel przygotowuje, prowadzi i ocenia efektywność procesu nauczania i uczenia się. Jest podmiotem organizacyjnym. Kolejnym zadaniem jest współdziałanie nauczycieli z dyrekcją i radą pedagogiczną. Wynika to z obowiązujących przepisów oświatowych. Jest też stałą praktyką działalności nauczyciela. Współpraca z rodzicami wpisuje się w nurt działań edukacyjnych i wspiera proces kształcenia i wychowania zarówno w szkole, jak i w domu rodzinnym dziecka. Współpraca z dyrekcją placówki oświatowej wynika z układu organizacyjnego szkoły. Nauczyciel inicjuje różne działania edukacyjne, kulturalne czy z zakresu wolontariatu, które akceptuje i ocenia ich potencjał wychowawczy dyrektor placówki.

Istotnym elementem w procesie organizacji procesu kształcenia i wychowania w szkole są obowiązki nauczyciela wobec rodziców uczniów i środowiska lokalnego. Polski badacz (Krawcewicz, 1968) podkreśla tutaj nie tylko współdziałanie z rodzicami wynikające z przepisów oświatowych i praktyki działalności oświatowej, ale także włączanie rodziców i innych podmiotów funkcjonujących w środowisku lokalnym do wspólnego działania edukacyjnego i kulturalnego

w danej miejscowości. Szkoła jako instytucja funkcjonuje w określonych warunkach, na danym terenie, w określonej przestrzeni gospodarczej i społecznej. To miejsce ma swoją historię, swoje osobliwe place, punkty, swoich bohaterów. Ale pojawiają się też problemy do rozwiązania we wspólnym wysiłku nauczycieli, rodziców i przedstawicieli różnych instytucji społecznych i gospodarczych działających na terenie tej miejscowości.

Jest jeszcze jedno zadanie wyróżnione przez Krawcewicza (1968) – to obowiązki i czynności związane z samokształceniem. Mają wymiar podmiotowy. Zawód nauczyciela wymaga nieustannej aktywności związanej z doskonaleniem metod pracy, określania warunków skutecznego kształcenia, stosowanych środków wychowawczych i dydaktycznych, poszukiwania nowych inspiracji dla poprawy efektywności działania pedagogicznego. Nauczyciel korzysta z wielu form doksztalcenia. Są to krótkie kursy doskonalące, studia podyplomowe, kolejne studia akademickie z nowego obszaru wiedzy, próby uzyskania stopnia naukowego poprzez przygotowanie rozprawy doktorskiej czy habilitacyjnej. Każda z tych form doskonalenia zawodowego przyczynia się do poprawy jakości pracy nauczyciela, jego wizerunku w środowisku społecznym, jak i jego lepszego samopoczucia w działalności publicznej. Wzmacnia też jego motywację do działalności edukacyjnej i samopoczucie osobiste. Nauczyciel pokonał kolejny szczebel w samodoskonaleniu i samoakceptacji zawodowej.

Intensywne studia nad osobą i pozycją społeczną nauczyciela prowadziła także Krystyna Duraj-Nowakowa (2002). Badaczka wskazała kilka umiejętności kluczowych nauczycieli, które wykorzystują oni w swojej działalności publicznej. W przekonaniu autorki występuje wiele momentów i sytuacji w pracy pedagogicznej, w których owe szczególne umiejętności są potrzebne. Wymieniła zatem takie funkcje nauczyciela współczesnego jak percepcyjno-diagnostyczne, które polegają na postrzeganiu zachowań dzieci i wytworów ich pracy w szkole. Nauczyciel diagnozuje poziom zdolności dziecka, jego umiejętności wymagane przy rozwiązywaniu polecanych do wykonania zadań, jego właściwości osobowości konieczne podczas odrabiania zadań, jak: cierpliwość, wytrwałość, umiejętność skupiania uwagi na treściach poleceń nauczyciela, dokładność wykonania, ujawniany talent graficzny czy wokalny. Zadaniem drugim jest umiejętność projektowania i planowania pracy w systemie oświatowym. Nauczyciel nieustannie obmyśla sposoby skutecznego kształcenia, uwzględniając rozpoznane już umiejętności i zdolności wykonawcze uczniów, ich motywację do nauki szkolnej, właściwości osobowości. Trzecie zadanie zostało określone jako adaptacyjne. Nauczyciel jest osobą wprowadzającą uczniów do nowej rzeczywistości, jaką jest społeczność szkolna. Osoby dotąd wychowywane w domu rodzinnym znajdują się w zupełnie odmiennych realiach funkcjonowania i muszą nauczyć się wielu

reguł współżycia w grupie rówieśniczej. Zadaniem nauczyciela jest włączenie ich do nowego środowiska i wskazanie zasad akceptowalnych w grupie zachowań.

Zdaniem Duraj-Nowakowej (2002) ważnym elementem w działalności nauczyciela są wszelkie akcje o charakterze poradniczym. Dotyczą one zasadniczej działalności edukacyjnej, jak też wsparcia ucznia w rozwiązywaniu jego trudności adaptacyjnych, związanych z przejawianymi problemami o charakterze dydaktycznym i wychowawczym. Nauczyciel zna zasady postępowania w kwestiach kierowania ucznia z jakimiś wstępnie zdiagnozowanymi trudnościami edukacyjnymi do właściwych organów państwa i instytucji wsparcia psychologicznego i pedagogicznego.

Nauczyciel pełni także funkcję organizacyjną, gdyż przygotowuje proces dydaktyczny; pomocniczą, kiedy asystuje w działaniach innych osób i wspiera ich dążenia do uzyskania jak najlepszych efektów działalności edukacyjnej. Bywa kierownikiem jakiegoś zespołu, prowadzi prace tego gremium i komunikuje się z pozostałymi członkami za pomocą ustalonego kodu informacyjnego. Działania komunikacyjne są niezwykle istotne w pracy zawodowej nauczyciela. Posiada on na ogół zdolności przekonywania ludzi do podjęcia określonych działań nakierowanych na wsparcie procesu kształcenia i wychowania w szkole. Komunikuje się z uczniami, ich rodzicami, z dyrekcją i innymi nauczycielami, z funkcjonariuszami służb publicznych i pracownikami różnych instytucji społecznych. Wszędzie tam potrzebne są zdolności komunikacyjne oraz szeroki zasób wiedzy o podejmowanych inicjatywach edukacyjnych czy kulturalnych.

Wybitny polski dydaktyk Czesław Kupisiewicz (2006) przez wiele lat prowadził badania empiryczne związane z organizacją procesów kształcenia i efektywnością tych działań oraz nad technicznym wsparciem procesu dydaktycznego. Był twórcą teorii i konstruktorem gier dydaktycznych, nauczania programowego, które uatrakcyjniały proces kształcenia i nadto były niezwykle efektywne w zapamiętywaniu informacji zamieszczanych w owych grach. Realizował także badania nad osobą nauczyciela, jego funkcjami społecznymi oraz misją publiczną. Efektem tych przemyśleń były liczne publikacje naukowe oraz specjalnie przygotowany dla władz państwowych raport o stanie oświaty w Polsce w latach osiemdziesiątych XX wieku (*Raport...*, 1989). Na podstawie danych zawartych w ekspertyzach opracowanych przez wybitnych specjalistów z zakresu psychologii, socjologii, dydaktyk szczegółowych, pedagogów specjalnych i teoretyków wychowania badacz w odniesieniu do pełnionych ról przez nauczyciela wskazał kilka jego zadań i funkcji.

W przekonaniu Kupisiewicza (2006) nauczyciel jest przede wszystkim źródłem i przekazicielem wiedzy i doświadczenia. Zarówno merytorycznej, czyli tej, którą pozyskał jako student i potem w wielu kursach doskonalenia zawodowego, jak i wiedzy metodycznej. Ta zaś wynika nie tylko z nauki własnej, ale także do-

świadczenia zawodowego. Nauczyciel pobudza aktywność poznawczą uczniów, odkrywa głębię wiedzy o rzeczywistości, atrakcyjność różnych miejsc, czyni świat barwnym i bardziej przystępnym dla uczniów, choćby oni sami funkcjonowali w „szarej rzeczywistości”. Dalej, pisze warszawski uczoney (Kupisiewicz, 2006), nauczyciel rozwija systemy wartości i kształtuje postawy oraz charakter powierzonych swojej opiece dzieci. Jest to zadanie wychowawcze, realizowane w toku działalności dydaktycznej i pozalekcyjnej. Oba te zakresy podejmowanych działań wiodą do kształtowania osobowości. A tutaj aksjologia jest sprawą najważniejszą. Nauczyciel kształtuje postawy moralne, podsuwa wzorce zachowań w miejscach publicznych, rozwija wrażliwość estetyczną.

Kupisiewicz (2006) wskazał również na inne zadania nauczyciela. Jednym z nich jest rozwijanie zainteresowań uczniów w trakcie zajęć szkolnych, także tych o charakterze praktycznym. Nauczyciel podsuwa różnorodne materiały dydaktyczne, skupia uwagę dzieci na treściach szczególnie atrakcyjnych pod względem poznawczym, dobrze udokumentowanych także pod względem graficznym. Ukazuje różne obszary aktywności ludzi, skutki tych działań, które mogą zainteresować uczniów. Jedne z tych aktywności mają wymiar wyłącznie intelektualny, inne zaś wynikają z działań praktycznych. Obie te sfery pedagogicznego działania są potencjalnym źródłem wzbudzania emocji i procesów poznawczych, jak i przedmiotem zainteresowań uczniów.

Warszawski badacz (Kupisiewicz, 2006) był entuzjastą nowoczesnych technik wspierania procesu nauczania – uczenia się. Toteż zalecał kandydatom do pracy w instytucjach oświatowych uzyskiwanie dodatkowych kompetencji związanych z obsługą technicznych urządzeń ważnych w procesie kształcenia szkolnego. Nauczyciel powinien korzystać z nowoczesnych technik przekazywania wiedzy, ze źródeł wiedzy i baz danych zamieszczanych w internecie, z technologii graficznych uatrakcyjniających przekaz informacji i łatwiejszych do zapamiętania przez uczniów. Ale nowoczesne technologie nie tylko wzmacniają informacyjną rolę nauczyciela, lecz także służą w procesie administracyjnej obsługi procesu dydaktycznego. Zamieszcza się tam informacje z zakresu wyników diagnozy rozwoju dziecka, jego zalet i przewinień, współpracy ze środowiskiem rodzinnym i instytucjami społecznymi.

Nauczyciel nieustannie dokonuje obserwacji postępów dydaktycznych i rozwoju kompetencji emocjonalnych i społecznych uczniów. Sprawdza i ocenia osiągnięcia szkolne uczniów, jak też stwarza warunki do uczenia się przez całe życie. Idea permanentnego rozwoju poznawczego, kształcenia się równoległego do zadań szkoły, jak też permanentnej edukacji wiodącej do samokształcenia jest wpisana w nurt działań pedagogicznych zalecanych przez różne agendy UNESCO, organy poszczególnych organizacji międzynarodowych czy ministerstwa właściwe do spraw edukacji. Już na początku formalnego kształcenia się wprowadzane

są mechanizmy samokształcenia, które ostatecznie zastąpią działania nauczycieli. Sam podmiot będzie decydował o kierunku własnego rozwoju, o nowych kompetencjach, które zamierza uzyskać, albo poszerzyć już istniejące, o treściach kształcenia i źródłach informacji niezbędnych do rozwiązania jego problemów zawodowych, życiowych czy związanych z kwestiami eschatologicznymi.

Kupisiewicz (2006) wyodrębnił jeszcze jedną funkcję współczesnego nauczyciela zatrudnionego w placówkach systemu oświatowego państwa. Jest to połączenie diagnozy pedagogicznej i właściwego rozpoznania zdolności dziecka z procesem orientacji szkolnej i zawodowej. W momentach przejściowych, kiedy uczeń zaczyna kończyć pewien etap swojej edukacji formalnej, potrzebuje on wsparcia zarówno od rodziców, jak też nauczycieli i wyspecjalizowanych pedagogów szkolnych związanych z wyborem kolejnej ścieżki edukacyjnej albo zawodowej. Przejście ze szkoły podstawowej do szkoły średniej jest takim pierwszym ogniwem decyzji życiowej o wyraźnie sprofilowanym formacie dochodzenia do nowych kwalifikacji zawodowych albo dalszego rozwijania umiejętności w edukacji o profilu ogólnokształcącym. Ale i tam pojawiają się wyraźnie zawężone obszary aktywności intelektualnej w postaci zainteresowania przedmiotami ścisłymi, humanistycznymi, przyrodniczymi czy artystycznymi. Często to właśnie nauczyciel doradza rodzicom i uczniom ostatnich klas szkoły podstawowej możliwe ścieżki dalszej edukacji i orientacji zawodowej.

Warszawski badacz (Kupisiewicz, 2006) zajmował się także zagadnieniami wykorzystania czasu wolnego przez uczniów zarówno w szkole, jak i na zajęciach pozaszkolnych. Wskazał na kolejną funkcję nauczyciela nie tyle związaną z organizacją procesu kształcenia szkolnego, ile z różnymi formami aktywności odbywającymi się po lekcjach. W przekonaniu Kupisiewicza (2006) nauczyciel niejednokrotnie pomaga w organizacji życia społecznego dzieci i młodzieży w zakresie właściwego wykorzystania czasu wolnego. Problematyka ta była przedmiotem zainteresowania głównie pedagogów społecznych. Aleksander Kamiński (1965) napisał sążniste dzieło o „dobrym wczasowaniu”, czyli wykorzystaniu czasu wolnego dla rozwoju osobowości jednostki. Zalecał, aby nie marnotrawić czasu na realizację zainteresowań pozornych, nic nie wnoszących do rozwoju kompetencji intelektualnych. Czytelność książek było szczególnie cenione przez pedagogów społecznych, ale już uczestnictwo w kulturze mass mediów nie przynosiło takiego pożytku dla człowieka. Takie sądy wydają się dzisiaj już nieco anachroniczne. Media społecznościowe, gry komputerowe, elektroniczne wsparcie procesu kształcenia są atrybutami nowoczesnej cywilizacji, a książka jest interesującym dodatkiem do codzienności, ważnym i cennym poznać, ale nie zastąpi nowoczesnych technologii cyfrowych, które są domeną współczesnej edukacji.

Inny znawca zagadnień pedeutologicznych i zadań oświatowych – Czesław Banach (1988, 1997, 2000) wskazał w swoich tekstach kilka funkcji nauczyciela

w kontekście pełnionych przez niego zadań zawodowych. Ujął je nieco inaczej niż dotąd omawiani badacze. Każda z tych funkcji posiada podfunkcje, mniejsze zadania, niemniej również istotne w procesie kształcenia i wychowania szkolnego. Krakowski uczyony mówi zatem o zadaniach przygotowawczych, które w istocie polegają na działaniach przekazywania wiedzy merytorycznej z poszczególnych przedmiotów kształcenia, na poszerzaniu wiedzy metodycznej z dydaktyki szczegółowej, na planowaniu pracy i jej dokumentowaniu w różnorodnych bazach informacji zarówno tych przeznaczonych dla ucznia i jego rodziców, jak też tych udostępnianych dyrekcji, pedagogowi szkolnemu czy organom kontrolnym w systemie oświatowym.

Kolejna funkcja wynika z realizacji zadań wychowawczych, a tutaj szczególnie z planowania pracy wychowawczej, organizacji imprez szkolnych, współpracy z rodzicami uczniów, współdziałania z różnymi organizacjami z otoczenia społecznego, z organizacjami uczniowskimi, wychowawczymi i wieloma innymi podmiotami funkcjonującymi w danej społeczności lokalnej. Zadania dydaktyczne są najważniejszym elementem w procesie edukacji szkolnej. Nauczyciel realizuje je poprzez przygotowanie i prowadzenie zajęć w szkole, poprzez sprawdzanie zeszytów – wytworów pracy uczniów, poprzez analizę sprawdzianów, ocenianie postępów uczniów, poprzez wykonywanie pomocy dydaktycznych niezbędnych do realizacji założonych celów lekcji. Ważnym elementem w tym procesie jest też przygotowanie uczniów do konkursów, olimpiad przedmiotowych, nakładanie na nich dodatkowych zadań do wykonania w domu czy prowadzenie różnych form pracy dodatkowej z uczniami słabszymi oraz tymi bardzo zdolnymi. Tych pierwszych pobudza do zwiększenia wysiłku na rzecz zrozumienia i zapamiętania treści dydaktycznych oraz kształtowania umiejętności, tych drugich – do osiągnięcia ponadprzeciętnych efektów w działalności intelektualnej albo związanej z doskonaleniem sprawności szczególnych, sportowych, artystycznych czy z zakresu innych dziedzin kultury symbolicznej.

Obok tych podstawowych zadań nauczyciela w szkole Banach (2000) wymienia także tak zwane miękkie dyspozycje w osobowości człowieka. Zalicza do nich kompetencje i związane z nimi zadania opiekuńcze. Ich realizacja w praktyce edukacyjnej polega na diagnozowaniu warunków życia uczniów, na przydzielaniu im jakichś form pomocy materialnej lub finansowej. Przejawia się poprzez troskę nauczyciela o prawidłowy rozwój fizyczny uczniów. Ważną funkcją nauczyciela jest współpraca ze środowiskiem wychowawczym. Przejawia się ona w takich działaniach praktycznych, jak tworzenie nowych organizacji społecznych i zajmowanie tam ważnych pozycji w strukturze, poprzez różne formy działalności w wolontariacie, poprzez organizację uroczystości szkolnych i państwowych.

Duże znaczenie nadał krakowski badacz (Banach, 2000) idei samokształcenia. Podobnie jak inni znawcy problematyki pedeutologicznej uznaje on, że procesy doskonalenia własnego warsztatu nauczyciela, jak i kształcenie się przez całe życie wpisane są w jego misję zawodową. Nauczyciel jest ciągle „głodny” nowej wiedzy z zakresu swojej podstawowej dziedziny wykształcenia formalnego oraz wiedzy metodycznej. Chce poznać nowe metody i techniki diagnostyczne, narzędzia psychologiczne zalecane do badania uczniów zdolnych, jak i tych sprawiających trudności dydaktyczne i wychowawcze. Poszukuje wiedzy o człowieku, jego naturze, formach aktywności twórczej, przeżywanych problemach egzystencjalnych, bo sam też boryka się z takimi sprawami w życiu rodzinnym, w grupie towarzyskiej czy w zespole nauczycielskim. Ma cechy przywódcze albo chciałby uzyskać takie kompetencje społeczne. Szuka wiedzy z zakresu psychologii, jak i funkcjonowania ludzi w małych grupach społecznych, wiedzy pedagogicznej, ale także z zakresu filozofii czy teologii, wiedzy o nowoczesnych technologiach, jak i wiedzy o historii myśli pedagogicznej. Wszędzie tam szuka inspiracji do swojej zasadniczej formy działalności w sferze edukacji.

Ostatnią funkcją wymienioną przez krakowskiego uczonego (Banach, 2000) była realizacja zadań administracyjno-gospodarczych na rzecz placówki oświatowej. Nauczyciel niejednokrotnie musi wykonywać prace remontowe, dokonywać renowacji obiektów i urządzeń szkolnych, uczestniczyć w pracach związanych z wyposażaniem sal lekcyjnych, pracowni dydaktycznych, jak też w pracach o charakterze kontrolnym, inwentaryzacji sprzętu, zasobów materialnych szkoły.

Analizowane dotąd funkcje nauczyciela odnoszą się do całej populacji zawodowej. Jednak zarówno nauczyciele wczesnej edukacji, jak i nauczyciele akademicy, zatem osoby znajdujące się na skrajnych pozycjach drabiny oświatowej, realizują nieco odmienne zadania. Ci pierwsi skupieni są na czynnościach opiekuńczych, ci drudzy – na włączaniu studentów w proces badawczy. W literaturze naukowej z zakresu pedeutologii wyróżnia się kilka funkcji nauczyciela przedszkola i wczesnej edukacji. Jest on przede wszystkim opiekunem i wychowawcą. Do podstawowych zadań tej osoby należy tworzenie przyjaznej atmosfery w miejscu pobytu dzieci, ich obserwowanie w zakresie prostej diagnostyki rozpoznania umiejętności specjalnych. Do tych zadań zalicza się też prace związane z rozwijaniem przynależności do grupy, bycia członkiem jakiejś społeczności, jak też inicjowanie procesu kształtowania umiejętności dostrzegania własnej indywidualności w zbiorze innych osób.

Interesującą typologię nauczycielek wczesnej edukacji przedstawiła w swojej pracy Ewa Sosnowska-Bielicz (2024). Na podstawie analizy literatury naukowej, jak i badań własnych wyodrębniła pięć typów nauczycielek, a zatem również podstawowych funkcji, jakie owe osoby realizują w praktyce dydaktyczno-wychowawczej. Opierając się na pracach Romana Lepperta (1998) oraz Doroty

Klus-Stańskiej (2009), jak i na podstawie analizy wypowiedzi nauczycielek wczesnej edukacji wskazała takie typy jak: entuzjastka, praca z dziećmi jest dla niej zawsze satysfakcjonująca, nauczycielka z pasją, opiekunka, ekspertka i autorytet w dziedzinie edukacji oraz siłaczka. Każda z tych osób zaliczonych do konkretnego typu realizuje podobne funkcje: dydaktyczną, wychowawczą, opiekuńczą, społeczną, korektywną, kreatywną, zabawową, nadając jednak priorytet jednej, ważnej z perspektywy owej typologii.

Istotnym elementem działalności nauczyciela wczesnej edukacji jest organizowanie procesu dydaktycznego polegającego na opracowaniu jednostki lekcyjnej, rekapitulacji wiadomości, rozbudzaniu ciekawości poznawczej, wdrażaniu uczniów do systematycznej pracy szkolnej; wspieranie zdiagnozowanych wcześniej szczególnych zdolności, jak i dostrzeganie oraz usuwanie trudności edukacyjnych poprzez zastosowanie nowoczesnych technik terapii pedagogicznej. Zaś nauczyciel akademicki jest przede wszystkim przewodnikiem studentów przedzierających się przez gąszcz teorii naukowych, koncepcji badawczych, różnorodnych terminów specjalistycznych, zasad organizacji procesu badań naukowych. Nauczyciel akademicki uczy wrażliwości, dostrzegania tego, co jest istotnym problemem naukowym, a co tylko wydaje się takim, jakie metody są adekwatne do rozwiązywanego problemu, a jakie „zanieczyszczają” tylko przestrzeń pola badawczego. Wyposaża studentów w wiedzę z zakresu metodologii procesu poznawczego, jak i w wiedzę o aksjologii niezbędnej w naukach humanistycznych i społecznych. Określa granice poznania i problemy etyczne, które pojawiają się w zakresie badań podstawowych nad naturą oraz w aspekcie analiz twórczości artystycznej.

Funkcje współczesnego nauczyciela

Współczesne badania nad osobą nauczyciela wskazują na wielość ról, które pełni on zarówno w środowisku szkolnym, jak i w społeczności lokalnej. Od wprowadzenia obowiązku szkolnego w poszczególnych państwach świata nauczyciel był inicjatorem nie tylko procesów edukacyjnych, ale także animatorem życia kulturalnego w swojej miejscowości. Przewodził różnym gremiom w zakresie wolontariatu, wspierania osób wymagających dodatkowej opieki. Był niekiedy działaczem politycznym, szczególnie w okresie rozbiorowym w Polsce i innych państwach. Stanowił źródło wiedzy historycznej i obywatelskiej. Z czasem jego misja społeczna została zredukowana do kilku podstawowych obszarów aktywności w zakresie organizacji procesu kształcenia i wychowania w szkole, realizacji swoich społecznikowskich pasji w instytucjach kultury oraz niezależnych organizacjach społecznych, czasami także w świecie polityki.

Badania naukowe nad osobą nauczyciela i jego funkcjami społecznymi pozwalają na wyodrębnienie ról zawodowych, które wskazują na obszary jego podstawowej działalności. Zatem nauczyciel jest mentorem i wzorem osobowym dla swoich uczniów. Zastępuje niekiedy rodziców w sytuacjach trudnych dla dziecka. Upomina się o ciągłe przestrzeganie regulaminu szkoły i opisanych tam akceptowanych form zachowania się w miejscach publicznych, troszczy się o higienę i zdrowie. Nauczyciel, według tych badań, wskazuje kierunek rozwoju dziecka poprzez zdiagnozowanie jego potencjału intelektualnego i rozpoznaniu umiejętności specjalnych. Organizuje proces kształcenia według standardów określonych w rozporządzeniach i zarządzeniach organu prowadzącego szkołę oraz Ministerstwa Edukacji Narodowej. Dla znacznej części uczniów bywa osobą godną naśladowania. Jego działania są pilnie obserwowane i niekiedy naśladowane. Tworzy z uczniami silną więź emocjonalną. Dla większości dzieci i młodzieży nauczyciel nadal jest podstawowym źródłem informacji o świecie, o miejscu ich życia, o szkole i jej problemach, o uczniach i sprawianych przez nich trudnościach, jak i ich sukcesach w nauce, sporcie czy w działalności artystycznej. Wprowadza do systemu edukacji nowe technologie i korzysta z różnych innowacyjnych rozwiązań w sferze technicznego wsparcia obsługi administracyjnej procesu kształcenia.

W sytuacjach trudnych w klasie szkolnej nauczyciel występuje w roli pomocnika, tego, który pozwala zrealizować jakiś pomysł uczniowski, na przykład w organizacji wycieczki szkolnej, wyprawy do interesujących miejsc pod względem przyrodniczym, do instytucji kultury. Ale także może pomóc uczniowi, zszywając rozprutą część garderoby, naprawiając zapinki w plecaku, uruchamiając zepsuty komputer czy telefon komórkowy. Zyskuje wówczas uznanie wielu uczniów, stając się dla nich autorytetem, bo umie coś zrobić, bo wie, jak rozwiązać daną sprawę, bo głosi poglądy uzasadniające jakąś rację, bo kieruje się wartościami moralnymi, które także propaguje w środowisku uczniowskim. Staje się przywódcą małej społeczności uczniowskiej. Musi ponadto opanować temperamento licznej grupy podopiecznych, uszanować ich prawo do wyrażania swojego stanowiska w różnych sprawach edukacyjnych i życiowych.

Nauczyciel pełni także rolę planisty. Musi bowiem zrealizować program kształcenia rozpisany na poszczególne elementy, przygotować wycieczki dydaktyczne, wizyty w poradniach specjalistycznych, spotkać się z rodzicami dzieci, nieustannie konsultować swoje decyzje z dyrekcją szkoły i w wielu innych okolicznościach. Nauczyciel na ogół pełni także rolę doradcy w sprawach życiowych, rozwoju kariery edukacyjnej dzieci, ich przyszłości zawodowej. Rozpoznał bowiem zarówno silne, jak i słabsze strony osobowości, umiejętności specjalne, wiedzę ogólną, zdolności kierunkowe. Na podstawie tych danych buduje nie tyl-

ko osobisty obraz danego ucznia, ale także określa możliwe ścieżki jego przyszłej edukacji i informuje go o swoich spostrzeżeniach.

Nauczyciel najwięcej swojego czasu poświęca dwóm kategoriom uczniów, tym bardzo zdolnym i tym mającym trudności w kształceniu szkolnym. Tych pierwszych zachęca do dalszego wysiłku związanego z doskonaleniem swojego talentu w jakiejś dziedzinie aktywności, zarówno naukowej (akademickiej), artystycznej, jak i sportowej. Tym drugim służy pomocą w zakresie rewalidacji dostrzeżonych braków w opanowaniu podstawowych umiejętności alfabetyzacyjnych (czytanie, pisanie), jak i matematycznych.

Inną rolę zawodową nauczyciela jest przygotowywanie wycieczek szkolnych do ciekawych miejscowości, do rezerwatów przyrody czy innych miejsc atrakcyjnych pod względem przyrodniczym i kulturowym. Bywa turystą i zachęca dzieci do przyjmowania również takiej formy aktywności fizycznej połączonej z zaspokajaniem ciekawości geograficznej, artystycznej czy związanej z percepcją świata natury. Dzieci wraz z nauczycielem poznają nowe środowiska społeczne i kulturowe, obiekty zabytkowe, instytucje pracy twórczej, miejsca spotkań różnych wyznań i grup etnicznych, nowe wartości. Łączą wysiłek fizyczny z zaspokajaniem swojej pasji podróżowania oraz poznawania innego świata niż ten codziennie doświadczany w miejscu zamieszkania.

W literaturze pedagogicznej podkreśla się współcześnie rolę nauczyciela – innowatora. Badania wielu autorów dowodzą, że w okresie przełomu formacyjnego w zakresie polityki i przemian cywilizacyjnych zmieniają się zadania nauczyciela. Musi być on zarówno transformatywnym intelektualistą, jak określił tę rolę Zbigniew Kwieciński (2021), jak też innowatorem. Roman Schulz (1989) realizował szeroki program badań w zakresie ustalenia ról zawodowych współczesnego nauczyciela i uznał, że kreatywność jest wpisana w jego misję społeczną. Innowacje są podstawowym wymogiem współczesności w warunkach radykalnej zmiany społecznej, wprowadzenia do systemu oświatowego nowych technologii informatycznych, digitalizacji treści kultury. Nauczyciel musi wykorzystywać swój potencjał twórczy do organizowania zajęć dydaktycznych, dostosowywania programów kształcenia do konkretnych warunków realizacji zadań szkolnych, na przykład z wykorzystaniem programów komputerowych do nauczania na odległość. Musi znać możliwości techniczne tych urządzeń i ich ograniczenia w procesie kształcenia. Innowacje są także potrzebne w sferze rozwiązywania problemów międzyludzkich.

Wydaje się też, że nauczyciel musi respektować przepisy dotyczące zasad funkcjonowania ludzi w miejscach publicznych, w poszczególnych instytucjach. Upowszechnia wiedzę z tego zakresu i reaguje na każdą formę przekraczania owych norm przez uczniów, ich rodziców czy innych nauczycieli. Stoi na straży przestrzegania regulaminu szkoły.

W literaturze naukowej z zakresu pedeutologii wymieniono kilka kluczowych ról, jakie pełnią nauczyciele w systemie oświatowym i społecznym. Obok tradycyjnie wskazywanej roli przekazu wiedzy, co stanowi istotę działalności nauczyciela są wyodrębniane także inne cechy osobowościowe i międzyludzkie. Według wielu pedagogów powinien on wspierać uczniów w rozwiązywaniu ich problemów związanych z procesem kształcenia, w nawiązywaniu kontaktów społecznych, w rozpatrywaniu trudności adaptacyjnych do warunków szkolnych, w objaśnianiu spraw egzystencjalnych, które ujawniają uczniowie na różnych etapach ich rozwoju. Do zadań kluczowych badacze tej problematyki zaliczyli także utrzymywanie przez nauczyciela poprawnych relacji z rodzicami dzieci. Owe kontakty powinny być niemal codziennym działaniem pedagogicznym. Do tej kategorii zadań włączono rozwijanie miękkich kompetencji u uczniów oraz przekaz wartości budujących system aksjologiczny młodych ludzi.

W opinii pedeutologów dobry nauczyciel powinien charakteryzować się nadto kilkoma jeszcze właściwościami osobowościowymi i społecznymi. Zaleca się, aby posiadał umiejętność budowania poczucia własnej wartości u podopiecznych. Jest to ważne zagadnienie wzmocnienia siły intelektualnej i obrazu siebie w relacjach społecznych. Kolejną właściwością nauczyciela jest autentyczność, bycie sobą, takim jakim się jest w każdej sytuacji, tej trudnej w życiu klasy szkolnej i tej zabawnej, na wycieczce i w trakcie egzaminowania. Nauczyciel jest tą samą osobą i reaguje w podobny sposób, zachowując swoją autentyczność jako cechę szczególnie cenioną w środowisku pedagogicznym.

Ważną właściwością osobowości nauczyciela jest cierpliwość. Już u początków empirycznych badań nad osobą nauczyciela badacze wskazywali na tę kategorię osobowości. Nauczyciel uczy się cierpliwości w toku wykonywania zadań edukacyjnych. Wzmacnia się ona wraz z długością trwania kariery zawodowej. Do tego zestawu dobrych cech nauczyciela zalicza się także empatię (Rembowski, 1989). Jest to umiejętność wniknięcia w stany emocjonalne i system poznawczy innego człowieka. Badacze podkreślają dwa elementy tej wyjątkowej zdolności osobowości. Pierwszy wiąże się z umiejętnością odczytania emocji przeżywanych przez inną osobę. Dokonuje się to na podstawie analizy wielu wskaźników, takich jak ujawniane podczas spotkania z innymi osobami grymasy na twarzy, demonstrowana obawa, lękliwe zachowanie się w klasie szkolnej, dostrzegalne niekontrolowalne ruchy ciała. Jest to wczucie się w stan emocjonalny ucznia. Jest też drugi obszar występowania empatii. Dotyczy to wczucia się w tok myślenia ucznia. Nauczyciel na podstawie zaledwie kilku wypowiedzianych słów dostrzega właściwą lub chybioną argumentację związaną z rozwiązywaniem zadań dydaktycznych albo spraw wychowawczych. Potrafi odczytać ideę, ujawnia kłamstwo czy też dostrzega zmianę kierunku poszukiwań informacji przez ucznia.

W analizach dotyczących ról zawodowych nauczycieli podkreśla się szczególnie jedną właściwość osobowości tychże. Jest nią refleksyjność (Potyrała, Czerwiec i Studnicki, 2020). Nauczyciel kieruje się w swojej misji zawodowej przede wszystkim wiedzą zarówno merytoryczną z danego obszaru kształcenia akademickiego, jak i wiedzą metodyczną oraz ogólną, niezwykle przydatną w codziennych kontaktach międzyludzkich. Refleksyjność jest postawą opartą na myśleniu, racjonalnym podejściem do spraw, które wynikają z analizy rzeczywistości. Przeżywane emocje są niejako „schowane” za rozumnością, refleksyjnością. Bo ta wysuwa się na plan pierwszy w rozpatrywaniu wszelkich problemów dydaktycznych i wychowawczych w klasie szkolnej.

Do katalogu właściwości osobowości nauczyciela włączono także taką zdolność człowieka, jak umiejętność współpracy z innymi ludźmi w różnych obszarach przejawianej przez jednostkę aktywności. Nauczyciel nie tylko jest pracownikiem systemu oświatowego, ale także działaczem społecznym, twórcą wartości artystycznych, inicjatorem różnych działań o charakterze społecznym w lokalnej społeczności. Zbiera niekiedy środki na pomoc dla potrzebujących materialnego wsparcia ludzi, którzy z różnych powodów utracili dom, czy jakieś konieczne do życia produkty i urządzenia. Działa w różnych strukturach samorządowych jako doradca, specjalista z określonego zakresu wiedzy. We wszystkich tych okolicznościach korzysta ze swoich umiejętności interpersonalnych. Jest inicjatorem wielu akcji, pobudza ludzi do działania, przewodzi im, przydziela zadania i ocenia jakość wykonania tych zadań. Nie stosuje kar, lecz raczej zachęty, aby nie zrazić do siebie innych osób. Jego misja pracy na rzecz środowiska lokalnego jest długotrwała i wymaga rozwagi w tych działaniach.

Ważną cechą nauczyciela jest samoakceptacja (Dymek-Maciejewska, 1997). Musi ufać nie tylko innym ludziom, ale także sobie. Dostrzega swoje wady i zalety. Te pierwsze stara się przezwyciężać, te drugie eksponuje w relacjach społecznych. Nauczyciel podejmuje zadania z pełnym zaangażowaniem. Praca pedagogiczna i społeczna na rzecz poprawy warunków życia w środowisku lokalnym staje się jego pasją. Bez tego zaangażowania emocjonalnego nie uzyskalby sukcesów zawodowych i towarzyskich. W tych działaniach na rzecz innych ludzi nauczyciel zajmuje na ogół pozycję czołową. Jest liderem przemian społecznych, z zakresu działalności oświatowej, dokonuje modyfikacji w zakresie metodyki i stosowanych środków wychowawczych. Czyni to na ogół z poczuciem humoru.

W okresie przełomu tysiąclecia w badaniach pedagogicznych pojawiła się propozycja rozpatrywania osoby nauczyciela w kontekście działalności badawczej. Jako transformatywny intelektualista musiał posiadać dodatkowe kompetencje związane ze wszczynaniem w środowisku szkoły badań empirycznych nad problemami pedagogicznymi. Wielu nauczycieli podjęło studia doktoranckie, otworzyło przewody doktorskie i uzyskało pierwszy stopień naukowy na podsta-

wie zrealizowanych badań w środowisku szkolnym. Dzisiaj grono nauczycieli powiększa się o badaczy profesjonalnych, którzy uzyskali stopnie naukowe w systemie szkolnictwa wyższego i pracują zarówno na uniwersytetach, jak i w szkołach podstawowych i średnich. Realizują różne zadania badawcze w systemie oświaty i powiększają dorobek publikacyjny na podstawie analiz środowiska szkolnego, postaw nauczycieli, wyników pracy szkoły, osiągnięć indywidualnych poszczególnych uczniów. Ta działalność łączenia procesu kształcenia i realizacji projektów badawczych staje się powoli codziennością w systemie polskiej oświaty.

W rozpatrywaniu kluczowych kompetencji nauczyciela badacze tej problematyki wskazują na dwa elementy w pracy pedagogicznej. Z jednej strony musi on zaadoptować się do warunków pracy konkretnej placówki edukacyjnej, z drugiej musi być elastyczny, aby jego wiedza, umiejętności pedagogiczne, wrażliwość moralna, etyka zawodowa nie uległy skostnieniu. Problem wypalenia zawodowego nauczycieli podkreślany w wielu publikacjach jest wynikiem zamknięcia danej osoby jakby w „pułapce” średniego, przeciętnego rozwoju zawodowego. Spotyka się z ograniczeniami wynikającymi z przestrzegania „twardą ręką” dyrektora przepisów prawa, roszczeniami rodziców wobec nauczycieli o osiągnięcia szkolne ich dzieci, ocenę ich pracy i określenie możliwości budowania dalszej kariery edukacyjnej i potem zawodowej.

Nowe zadania i funkcje nauczyciela

W podejmowanych próbach określenia funkcji zawodowych i społecznych nauczyciela zaprezentowanych powyżej dostrzega się „ducha” jednego z prekursorów badań nad tą problematyką – Jana Władysława Dawida (1946). Swoje uwagi na temat nauczyciela idealnego poczynił w okresie rozbiorów. Osoba dobrego pedagoga była nie tylko nośnikiem idei wolnościowych, podtrzymywania ducha polskości, ale także znaczącym wzorcem dla budowania nowego społeczeństwa już w warunkach wolności politycznej i pełnej niepodległości. Nauczyciel był zatem człowiekiem dobrze wykształconym, animatorem różnych zjawisk i procesów społecznych, analizował trendy rozwojowe ówczesnego świata, był patriotą i osobą zaangażowaną na rzecz postępu technologicznego i kulturowego. Ale najważniejszą rolą było zapewnienie bezpieczeństwa dzieciom, służba na rzecz społeczności lokalnej, a poprzez modernizację tejże ma rzecz całego państwa. Nauczyciel był osobą społecliwą, odważną i zdecydowaną we wszelkich kwestiach merytorycznych, metodycznych i kulturowych. Zараżał ludzi pozytywną energią i służył całej społeczności lokalnej. Jako osoba wykształcona pomagał w redagowaniu pism do poszczególnych instytucji, dbał o tradycję kulturową i prowadził zespoły artystyczne, troszczył się o każdego ucznia, współdziałając zarówno

z rodzicami, jak też innymi instytucjami edukacyjnymi, również z kościołami różnych wyznań.

Jego pozycja o duszy nauczycielskiej weszła do obiegu literatury pedagogicznej szczególnie zalecaną dla instytucji kształcących na studiach pedagogicznych. Dała też asumpt do prowadzenia badań z zakresu pedeutologii. Obrany kurs refleksji zdominował zarówno badania naukowe z zakresu tej problematyki, jak i publicystykę poświęconą kwestiom oświatowym. Skonstruował model idealnego nauczyciela, do którego porównywano osoby pracujące w sektorze oświaty. Wielu pedeutologów do dzisiaj realizuje swoje studia nad osobą nauczyciela z perspektywy „dawidowej”, dodając pewne nowe elementy związane przede wszystkim z nowymi technologiami informatycznymi, z postępem wiedzy psychologicznej o rozwoju dziecka, uregulowaniami prawnymi oraz nowymi metodami kształcenia. Jednak ós rozważań jest nastawiona wyraźnie idealistycznie, zgodnie z duchem Dawida.

Współczesne badania nad nauczycielem muszą opierać się nie tylko na ustaleniach empirycznych, ale także przewidywanych trendach rozwoju cywilizacji i kultury symbolicznej, na osiągnięciach nauk społecznych, bo tam odnajdujemy dzisiaj wiele inspiracji do konstruowania wzoru osobowego nauczyciela XXI wieku. Wydaje się zatem, że w tych nowych warunkach funkcjonowania nauczycieli należy zwrócić szczególną uwagę na nowe zadania wynikające z postępu wiedzy i nowoczesnych technologii informatycznych znacząco wspierających proces kształcenia oraz wychowania w szkole. Przyświeca tutaj idea kreślenia wzorcowego nauczyciela, a nie nauczyciela empirycznego, takiego, jakim ukazują go badacze zjawisk społecznych.

Sytuacja zawodowa i społeczna współczesnego nauczyciela jest diametralnie różna od tego sprzed nawet półwiecza. Z jednej strony pojawiły się nowe technologie wzmacniające proces kształcenia, ale stanowiące także źródło zagrożeń dla uczniów, z drugiej strony nauczyciel został niejako „odarty” z klasycznych form dyscyplinowania dzieci i młodzieży. Dzisiaj obowiązują przepisy regulujące kontakty osób dorosłych z uczniami, które nakazują określone formy reagowania w sytuacjach trudnych i konfliktowych. Nauczyciel nie może skorzystać z żadnej innej procedury karania dzieci poza tymi przyjętymi w regulaminie szkoły.

Jednym z podstawowych elementów pracy nauczyciela dotąd raczej pomijanym w badaniach naukowych jest idea tolerancji (Górniewicz, 2017). Na ogół wskazywano raczej na odwrotną formę tej postawy. Nauczyciel wielu spraw nie tolerował, a raczej zakazywał poprzez odwołanie się do ducha rzekomej tolerancji. Współcześnie jednak podkreśla się zdolności ludzi do akceptowania wielu procesów, zjawisk społecznych, osób prezentujących odmienne poglądy zarówno polityczne, jak i artystyczne, ludzi dziwnie zachowujących się w środowisku społecznym. Wszelkie odmienności obyczajowe, związane z nową garderobą,

fryzurą, elementami graficznymi na odsłoniętych częściach ciała, przypinkami, kolczykami czy łańcuszkami obecne są także w społeczności szkolnej. Uczniowie spotykają się z osobami różnych ras, grup wyznaniowych, narodowościowych, mówiących w obcym języku, prezentujących różne style funkcjonowania w środowisku społecznym. Styka się z nimi także nauczyciel i jego postawa tolerancji, akceptowania tych nowych trendów rozwojowych, pobłażania i wybaczenia uczniom różnych przewinień jest istotnym czynnikiem wychowawczym w szkole.

Zmieniły się też formy komunikacji społecznej. Bezpośrednie interakcje międzyludzkie, rozmowy, gesty i różne inne formy zachowania znamionujące wyrażane poglądy i towarzyszące im emocje zostały zredukowane i częściowo zastąpione przez nowe technologie umożliwiające kontakty za pośrednictwem sieci. Media społecznościowe są dzisiaj podstawową płaszczyzną informacji o sobie, innych ludziach, o instytucjach społecznych, także o szkole. Uczniowie wyrażają wiele poglądów na różne tematy, tworząc nową społeczność szerszą od tej realnej, dostępnej w codziennym życiu, bo społeczność wirtualną. Tutaj można spotkać każdego użytkownika urządzeń informatycznych, który zarejestrował się na danej platformie, w medium społecznościowym. Uczeń może rozmawiać, wymieniać poglądy, podglądać to, co robią ludzie z różnych stron świata. Ważne są tylko warunki formalne, znajomość języka komunikacji, możliwości technicznych urządzenia, swobodny dostęp do sieci. Nauczyciel na ogół jest tylko jednym z użytkowników mediów społecznościowych i często tylko w ograniczonym zakresie dostępu do danej platformy. Uczniowie mają szerszy dostęp i większe możliwości kreacji także samych siebie w tej nowej przestrzeni informacyjnej.

Współczesne media elektroniczne, mass media i media społecznościowe są źródłem ogromu informacji z różnych dziedzin życia. Zarówno nauczyciele, jak i uczniowie muszą przedzierać się przez gąszcz wielu danych, zaśmiecających raczej przestrzeń wirtualną, i dokonać wyboru tych, które są potrzebne do rozwiązania jakiegoś problemu, zadania postawionego przez nauczyciela czy do uzyskania dostępu do pewnych zastrzeżonych dotąd informacji. Nauczyciel ma pewne mechanizmy kontrolne z zakresu selekcji danych, uczniowie uczą się dopiero tej umiejętności i niejednokrotnie ulegają sugestiom nadawców treści, wywołując tym samym niepokój u osób dorosłych. Uwodzenie dzieci przez osoby dorosłe w sieci jest procederem powszechnym i karalnym, ale jednak nadal istniejącym i zagrażającym młodym ludziom.

Natłok informacji i zawarte niekiedy fake newsy wymagają sprostowania przez adresatów tych komunikatów. Nauczyciel staje wobec problemu odsiewania błędnych i fałszywych danych i musi nauczyć dzieci takiej samej umiejętności korygowania wartości informacji. Kształtuje tym samym wrażliwość moralną. Tworzy sieć wartości weryfikujących pewne treści występujące w przestrzeni publicznej jako pożyteczne albo szkodzące określonym osobom.

Innym zagadnieniem jest popularyzacja klasycznego czytelnictwa literatury pięknej, poradników, podręczników, instrukcji obsługi różnych urządzeń technicznych. Tam treści są przekazywane w pewnym porządku linearnym. Od zapowiedzi problemu, poprzez strukturę jego rozwiązania, do zakończenia. Wiedza tam przedstawiona jest już dobrze zweryfikowana przez recenzentów i czytelników. Józef Koziński (1979) nazwał ją wiedzą zimną. Ale współcześni uczestnicy procesów edukacyjnych znajdują się w sytuacji natłoku informacji docierających równocześnie z wielu źródeł. Powstaje zarówno szum informacyjny, a treści mają charakter mozaikowy. Są wielobarwne, interesujące, pociągające, urokliwe i jednocześnie groźne dla rozwoju moralnego człowieka. Taka wiedza została określona mianem „gorącej”, niejako parzącej i wymagającej jakiejś dodatkowej formy zabezpieczenia przed uszkodzeniem pamięci, myślenia, percepcji. Zarówno pociąga, jak i odpycha i tutaj wkracza nauczyciel ze swoim oglądem sytuacji, ze swoją wrażliwością poznawczą i moralną. Sugeruje, co jest wartościowe dla umysłu dziecka, a co należy natychmiast usunąć z pola jego percepcji.

Nową nadzieją ludzkości, ale też poważnym źródłem zagrożenia jest sztuczna inteligencja. Stanowi efekt wieloletnich studiów specjalistów z różnych obszarów wiedzy naukowej, technologii informatycznych, psychologii poznawczej, kognitywistyki, klasycznej informatyki programowania różnorodnych treści i obszarów zainteresowania człowieka (Siemieniecki, 1998, 2013). Sztuczna inteligencja stanowi dzisiaj wielkie wyzwanie dla procesu dydaktycznego i jego podstawowego animatora, czyli nauczyciela. Z jednej strony pomaga uczniom w rozwiązywaniu trudnych zadań. Ukazuje sposób rozumowania, układ treści niezbędnych do zastosowania i ciąg logiczny. Z drugiej strony niejako zastępuje i nauczyciela i ucznia w trudzie zrozumienia problemu i odnalezienia sposobów jego rozwiązania. Zamyka niejako kreatywność w tym zakresie. Zastępuje wrażliwego człowieka kierującego się w codziennej działalności, także w warstwie edukacji i autoedukacji myśleniem. Sztuczna inteligencja łatwo dostępna w sieci zastępuje dzisiaj klasyczne formy nauczania szkolnego. Uczniowie nie odrabiają sami zadań domowych, ale korzystają z podpowiedzi nowoczesnej technologii. Zarówno klasyczne wypracowania z języka polskiego, języka obcego, jak też zadania z matematyki szybko i łatwo rozwiąże wirtualny „profesor” zamknięty w formule informatycznego programu. Sens zadawania prac domowych z tych przedmiotów został zdewaluowany. Ale także nauczyciele korzystają ze sztucznej inteligencji, przygotowując się do pracy czy też uczestnicząc w różnych formach doskonalenia zawodowego. Tam odnajdują potrzebne informacje, nie muszą już wertować tysięcy stron tekstów naukowych poradniczych czy dokumentów prawnych. Tam poszukują też inspiracji w zakresie wykorzystania określonych metod oddziaływań edukacyjnych w procesie kształcenia i wychowania w szkole. Odnajdują również matryce poprawnie skonstruowanych zadań i możliwych

odpowiedzi. Ze sztucznej inteligencji korzystają zarówno uczniowie, jak i osoby dorosłe. Ci pierwsi odnajdują się znacznie lepiej w nowej wirtualnej rzeczywistości i często są nauczycielami przewodnikami dla swoich nauczycieli, podsuwając im określone aplikacje, linki i programy do wykorzystania w pracy zawodowej. Nauczyciele podążają za uczniami w przestrzeni wirtualnej i są zawsze kilka kroków z tyłu.

Badania nad grami hazardowymi młodzieży szkolnej prowadzone przez Jolantę Jarczyńską (2016) wskazują na znaczny procent uczniów zagrożonych uzależnieniem się od hazardu. Dotyczy to zarówno świata gier komputerowych, jak i wirtualnych salonów z wykorzystaniem realnych środków finansowych, albo jakiejś formy substytucji tychże w postaci świadczonych usług seksualnych, ale już w realnym świecie. Owe zagrożenia w sieci związane są nie tylko z zachowaniami określanymi jako ryzykowne, ale także z kwestiami moralnymi, jak „deptanie” ludzkiej godności, utrata środków finansowych, oszustwa w sieci, niedostarczenie właściwych towarów zamówionych przez internet. Jak dotąd ani nauki społeczne, ani działania podejmowane przez profesjonalnych informatyków, twórców różnorodnych programów, aplikacji i gier nie doprowadziły do stworzenia narzędzi diagnozy pedagogicznej zagrożeń czających się w sieci komputerowej. Nie nadążają za innowacjami technicznymi także prawnicy. Nie stworzono dotąd jakiegóś spójnej wizji prawa regulującego zachowania ludzi w cyberprzestrzeni. Nie chroni się dzieci przed licznymi zagrożeniami za wyjątkiem jakichś atrap technicznych w postaci blokowania określonych stron internetowych uznanych za niebezpieczne dla rozwoju dziecka czy stosowania prewencyjnych nakładek na linki uznane za potencjalnie niebezpieczne. Nie istnieją również narzędzia diagnostyczne związane z możliwościami uczestniczenia dzieci w przestrzeni wirtualnej. Poradnie psychologiczno-pedagogiczne są bezradne w zakresie poradnictwa antydyskryminacyjnego w sieci czy rozpoznania problemów wynikających z aktywności dzieci w przestrzeni wirtualnego świata.

Współczesny nauczyciel jest oceniany przez uczniów. Poddaje pod osąd społeczny, weryfikację także przez rodziców dzieci szkolnych swoje kompetencje merytoryczne, metodyczne, unowocześnienie przekazu treści, swoje kompetencje społeczne, zdolności perswazyjne i wiele innych elementów struktury osobowości. Owe dane są przekazywane odpowiednim organom szkoły oraz nadzorowi pedagogicznemu. Nauczyciel ma świadomość tego, że jego działania w szkole są obserwowane, a wyniki tych działań poddane analizie merytorycznej przez wyspecjalizowane służby państwa. Nauczyciel został uwikłany w korespondencję mailową z rodzicami, prowadzi dziennik elektroniczny, a wszystkie zamieszczane tam wpisy podlegają kontroli przez osoby mające dostęp do tych informacji, czyli uczniów, ich rodziców, innych członków społeczności szkolnej, dyrekcję danej placówki oświatowej. Każda upubliczniona wypowiedź podlega krytyce, każda

może zostać zakwestionowana. Nauczyciel musi jasno wyrażać swoje stanowisko i bronić własnej racji często w kontrze do innych użytkowników w sieci. Poważnym problemem jest tutaj możliwość podszywania się pod kogoś innego, kradzież tożsamości. Często nauczyciel dostrzega tylko potencjalny adres osoby, z którą koresponduje, rozmawia za pośrednictwem urządzeń elektronicznych. Ma przed sobą tylko nick, za którym skrywa się jakaś osoba. Nie ujawnia swoich danych personalnych, chce być anonimowa, ale zabiera głos w jakiejś sprawie. Bywa i tak, że owa postać rozpowszechnia nieprawdziwe informacje o jakiejś sprawie, także o osobie nauczyciela. Bywa niejednokrotnie bardzo pomysłowa w tych swoich destrukcyjnych działaniach. Kreatywność w sieci jest kolejnym wyzwaniem dla współczesnej nauki. Z jednej strony ujawnia wiele talentów, dotąd nieaktywowanych w życiu realnym, bo nie było przestrzeni do ekspresji. W sieci wszystko jest możliwe. Ale twórca tychże nowych treści może okazać się złodziejem czyjejś tożsamości, plagiatorem treści naukowych i artystycznych, fałszywym oskarżycielem, posługującym się informacjami zdobytymi dzięki sztucznej inteligencji. Anonimowość, milczenie albo atakowanie, kradzieże wszystkiego, co jest możliwe w sieci, stanowią zagrożenie dla procesu dydaktycznego i wychowawczego. Nauczyciel musi współpracować ze służbami państwa w rozwiązywaniu tych problemów, zarówno z policją, wyspecjalizowanymi agendami kontroli treści w sieciach informatycznych czy organami wywiadowczymi. Są to zupełnie nowe zadania nauczyciela. A musi być nadto spokojliwy, dobry, uczynny i mądry, bo tego oczekują uczniowie, ich rodzice, władze oświatowe i polityczne. Nauczyciel musi łączyć funkcje klasyczne z nowymi wyzwaniami XXI wieku.

Bibliografia

- Banach Cz. (2000). Etyka i kultura pedagogiczna nauczycieli i szkoły. *Edukacja*, 2, 7–20.
- Banach Cz. (1997). Koncepcje i idee edukacji nauczycielskiej. *Edukacja*, 1, 223–236.
- Banach Cz. (1998). *Orientacje i koncepcje edukacji nauczycielskiej*. Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne.
- Dawid J.W. (1946). *O duszy nauczycielstwa*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Duraj-Nowakowa K. (2002). *Nauczyciel: kultura – osoba – zawód*. Kielce: Wydawnictwo „Kosiński”.
- Dymek-Maciejewska M. (1997). Samoakceptacja w procesie wychowania: nowe treści w kształceniu nauczycieli. *Prace Naukowe. Pedagogika Politechniki Radomskiej*, 2, 101–114.

- Górniewicz J. (2017). Mistrz, nauczyciel, wychowawca pokoleń. *Pedagogika Społeczna*, 2, 9–32.
- Jarczyńska J. (2016). *Zaangażowanie w hazard młodzieży gimnazjalnej i ponadgimnazjalnej: diagnoza zjawiska i jego wybranych uwarunkowań*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Kamiński A. (1865). *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza*. Wrocław: Ossolineum.
- Klus-Stańska D. (2009). Dyskursy pedagogiki wczesnoszkolnej. W: D. Klus-Stańska i M. Szczepka-Pustkowska (red.), *Pedagogika wczesnoszkolna – dyskursy, problemy, rozwiązania*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Kotarbiński T. (1987). *Pisma etyczne*. Wrocław: Ossolineum.
- Kozielecki J. (1979). *Nauka i osobowość*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Krawcewicz S. (1968). *Nauczyciel i środowisko – z badań nad sytuacją i funkcją nauczycieli w środowisku*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kupisiewicz Cz. (2006). *Poczet wybitnych nauczycieli*. Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora.
- Kwieciński Z. (2021). Nauczyciel na gruzach starego świata. W: J.M. Łukasik, I. Nowosad i M.J. Szymański (red.), *Szkoła i nauczyciel w obliczu zmian społecznych i edukacyjnych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Leppert R. (1998). Nauczyciel jako adaptacyjny technik, refleksyjny praktyk, transformatywny intelektualista (próba zarysowania pola problemowego). W: W. Prokopiuk (red.), *Rozwój nauczyciela w okresie transformacji*. Białystok: TransHumana.
- Merton R. (1982). *Teorie socjologiczne i struktura społeczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowacki T. (1978). *Podstawy dydaktyki zawodowej*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Okoń W. (1988). *Kształcenie nauczycieli w Polsce – stan i kierunki przebudowy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Poplucz J. (1973). *Konflikty w zespołach nauczycielskich – wpływ konfliktów na funkcję pedagogiczną*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Potyrała K., Czerwiec K. i Studnicki E. (2020). *Nauczyciel badacz, naukowiec, dydaktyk i refleksyjny praktyk*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Raport o stanie i kierunkach rozwoju edukacji narodowej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* (1989). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Rembowski J. (1989). *Empatia: studium psychologiczne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Schulz R. (1989). *Nauczyciel jako innowator*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Siemieniecki B. (1998). *Komputer w edukacji – podstawowe problemy technologii informatycznej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Siemieniecki B. (2013). *Pedagogika kognitywistyczna: studium teoretyczne*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Sosnowska-Bielicz E. (2024). Typologia nauczycieli(-ek) edukacji wczesnoszkolnej – doniesienie z badań. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 2, 57–73.
- Sośnicki K. (1963). *Poradnik dydaktyczny*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Szacki J. (2005). *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szmidt K. (2017). *Edukacyjne uwarunkowania rozwoju kreatywności*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szmidt K. (2007). *Pedagogika twórczości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Wołoszyn S. (1978). *Nauczyciel: tradycja – współczesność – przyszłość*. Wrocław: Ossolineum.